

**KİTABXANALARDA İNFORMASIYA AXTARIŞININ MÜASİR
ÜSUL VƏ VASİTƏLƏRİ
(MKS-LƏRİN MƏRKƏZİ KİTABXANALARININ NÜMUNƏSİNDƏ)**

Sənubər Mustafayeva

llimi

Kitabxanalarda informasiya axtarışının müasir üsul və vasitələri (MKS-lərin Mərkəzi kitabxanalarının nümunəsində)

*Xülasə: M qal d MKS-l rh
olu raitd bu prosesd yeni texnika v texnol tbiqi
m s l l rind n b hs edilir. M qal d MKS-l raitd idar etm
prosesind ki kompleks yenilikl rd n d b hs edilir.*

*Современные методы и средства поиска информации в библиотеках
(На примере центральных библиотеки ЦБС)*

Резюме:

Modern methods and means of information search in libraries (Example of Central Libraries of CSL)

Abstract: The article comments on the essence of the information search process of CSL. In modern conditions, the application of new techniques and technologies is being discussed in this process. The article also describes the complex innovations in the modern management of CSL.

Açar sözlər: M rk zl

ax n d, oxucu

Key words: Centralized Library System, fund, catalog, information search system, document, reader, librarian, catalog, cartoteca.

Ключевые слова:

Giriş: Müasir informasiyalaşdırılmış cəmiyyət şəraitində MKS-lərin informasiya-axtarışı işinin mahiyyəti, strukturu, perspektiv imkanları dəyişmiş, yeni mütərəqqi elementləri özündə ehtiva etməyə başlamışdır. MKS-lərin informasiya axtarış işi prosesi qabaqcıl təcrübənin nailiyyətlərindən, kitabxana-informasiya texnologiyalarının yeni imkanlarından bəhrələnmək, onları tətbiq etmək, bütövlükdə xidmət prosesinin effektivləşdirilməsinə yönəlik digər tədbirlər həyata keçirmək zərurəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdır.

Kompüter-telekommunikasiya texnologiyasının yaranması və sürətli inkişafı şəraitində MKS-lərin informasiya axtarışı işində də yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi günün vacib məsələlərindəndir. Ümumiyyətlə, kitabxana-

ların kompüter texnika və texnologiyası ilə təchiz olunması və bu qiymətli avadanlıqlardan yalnız kargüzarlıq fəaliyyətində və İnternet xidmətindən istifadə etmək üçün istifadə olunması deyil. MKS-lərin informasiya axtarışı işində də yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi kitabxanaların avtomatlaşdırılmasının tərkib hissəsi olub, kitabxanalarda yerinə yetirilən mürəkkəb, bir-birilə əlaqəli texnoloji proseslərin informasiya-telekommunikasiya texnologiyaları əsasında yerinə yetirilməsidir.

MKS-lərin işində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi bir çox məsələlərin həllini təmin edir:

- kitabxanaçı əməyinin avtomatlaşdırılmasını;
- vaxta və insan ehtiyatlarına qənaəti;
- müxtəlif əlamətlərinə görə ədəbiyyatın çoxaspektli axtarışını;
- operativ və az xərclə ən yeni informasiya mübadiləsini;
- oxuculara yüksək elektron xidmət, oxucu sorğusunun ON-Line yerinə yetirilməsini;

- kitabxana fondlarının operativ yeniləşməsi, oxucu tələbatına uyğun komplektləşdirilməsini;

- ədəbiyyatın qaytarılma müddətinə elektron nəzarət;

- çox nüsxəli kitabların alınmasına olan ehtiyacın aradan qaldırması, böyük kitabxana sahəsindən imtina etməyi;

- kitabxanalarda görülən işlərin təkrar yerinə yetirilməsinin qarşısının alınması, ədəbiyyat axtarışı və sifarişinin effektivliyinin təmin edilməsi və s.

Kartoçka kataloqunun bütünlükdə maşınla oxunan formaya keçirilməsi sahəsində uzaq xarici ölkə kitabxanaları müəyyən təcrübə toplamışdır və qismən də MDB kitabxanaları bu işin həyata keçirilməsinin başlanğıc mərhələsindədir. Bu mövzunun öyrənilməsinin də əsas məqsədi bu sahədə mövcud təcrübələrin ümumiləşdirilərək Azərbaycan kitabxanaları üçün təşkilati-texniki baxımdan, öz imkanlarını və konkret şəraiti nəzərə almaqla müəyyən prinsiplərin və tövsiyələrin formalaşdırılmasıdır. Ənənəvi kartoçka kataloqunun maşınla oxunan formaya keçirilməsinin və onun bazasında elektron kataloqun yaradılmasının ilkin mərhələsi bu işin qaydalarının və ardıcılığının müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan, ümumiyyətlə, dünya kitabxanalarına görə aşağıdakı əsas struktur-funksional variant təcrübədə tətbiq edilmişdir:

- baş kataloqda olan biblioqrafik yazıların bütünlükdə (seçilməmiş) kompüter emalı;

- elektron emalda baş profil olan tematik bölmənin, yaxud ədəbiyyatın növ əlamətinin əsas götürülməsi;

- sənədlərin nəşr ilinə görə ardıcıl emalı;

- oxucuların bir neçə illik istifadə intensivliyindən asılı olaraq ədəbiyyatın retrospektiv dövrə görə tematikasının seçilməsi və həmin dövr üzrə kataloqun kompüter emalı.

Məsələnin qoyuluşu: Mövcud təcrübələrə əsaslanaraq demək olar ki, bu variantların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. I variantda biblioqra-

fik yazıların maşınlaşdırılma formaya keçirilməsi nisbətən sadədir. Əgər bibliografik yazıların texniki üsullarla oxunması tətbiq edilərsə, elektron kataloqun «qaralama versiyası»nı daha qısa vaxtda hazırlamaq olar. Lakin bu üsul onu ifadə etmir ki, tam yararlı elektron kataloq yaratmaq üçün bibliografik yazıların sonrakı emalı qısa vaxtda icra edilə bilər. Bu variantın mənfi cəhəti xeyli vəsait və əmək tələb etməsidir. Əgər bibliografik yazı kompüterdə yığılma üsulu ilə icra edilərsə, elektron kataloqun yaradılması uzun müddət tələb edilə bilər.

Məsələnin izahı:I variantla əlaqədar olaraq iki məsələni də qeyd etmək lazımdır:

- 1) Fəal istifadə edilən ədəbiyyatın bibliografik yazıları ilə bərabər az soruşulan və heç soruşulmayan, həmçinin bəzən kataloqda olub fonda olmayan, yaxud çıxarılan ədəbiyyatın bibliografik yazıları eyni hüquqla maşınlaşdırılma formaya keçirilir. Bu isə korporativ elektron kataloqun yaradılmasının sonrakı mərhələsi üçün çətinliklər yaradır;
- 2) Bu variantda elektron kataloqda informasiya axtarışının dolğunluğu baxımından «hamısı, yaxud heç biri» şərti qəbul edilmiş olur.

II variant - elektron emalda əsas profil olan tematik bölmənin və ədəbiyyatın növ əlamətinin seçilməsi ardıcıl olaraq və kifayət qədər operativ şəkildə müəyyən kitabxananın ayrı-ayrı tematik bölmələri üzrə elektron kataloqun yaradılmasına və ona uzaq məsafədən müraciətin təmin edilməsinə imkan yaradır. Bu variantın reallaşdırılmasının mürəkkəblik dərəcəsi konkret kitabxananın təşkilatı strukturundan, sənədlərin kartoçka kataloqu üçün təsnifləşdirmə və predmetləşdirmə keyfiyyətindən asılıdır. Bu variantın mürəkkəbliyi və çatışmazlığı 2 cəhətdən özünü göstərir:

- 1) Seçilmiş tematika hər hansı bir kataloqa (sistemli, predmet) aiddirsə, sonradan digər tip kataloqlarda «təmizləmə işi» aparmaq xeyli zəhmət tələb edir;
- 2) Hər hansı tematika, yaxud ədəbiyyat növü üzrə sorğuları təmin etmək üçün kartoçka və elektron kataloqların paralel istifadəsi lazım gəlir. Bu hal, yəni kartoçka və elektron kataloqların paralel istifadəsi informasiya-axtarış sistemləri üçün mənfi haldır. Çünki belə şəraitdə bəzi kitabxana işçiləri və oxucular kartoçka kataloquna daha çox müraciət edirlər.

III variant, yəni sənədlərin nəşr ilinə görə avtomatlaşdırılmış üsullarla ardıcıl emalı aşağıdakı hallarda həyata keçirilə bilər:

- 1) Kartoçka kataloqunda olan bütün ədəbiyyatın nəşr ili;
- 2) Tematik bölgülər üzrə ədəbiyyatın nəşr ili;
- 3) Müəyyən dil, yaxud dil qrupları üzrə ədəbiyyatın nəşr ili.

Burada müəyyən cari ildən başlayaraq sənədin əvvəlki nəşr illəri ardıcıl olaraq götürülür. Bu variantda kitabxananın inventar kitabından ilkin seçim kimi, yaxud əlifba və ya sistemli kataloqdakı əsas təsvirlərdən istifadə edilə bilər. Bu variantın mənfi cəhəti kartoçka və elektron kataloqun uzun müddət mühafizəsi və paralel istifadə edilməsidir.

IV variant, yəni oxucuların bir neçə illik istifadə intensivliyindən asılı olaraq ədəbiyyatın retrospektiv dövr üçün tematikalarının seçilməsi və bibliografik təsvirlərin həmin dövr üçün kompüter emalı nəzəri cəhətdən mümkün variantdır. Bu üsulun çatışmayan cəhəti ənənəvi və elektron kataloqun eyni vaxtda paralel istifadəsinin vacibliyidir. Lakin təbii ki, müəyyən müddət keçdikdən sonra ənənəvi kataloqda az soruşulan və heç soruşulmayan mövzular üzrə ədəbiyyatın bibliografik təsvirləri qalır. Bununla da ədəbiyyatın arxiv fondunun təşkili üçün şərait yaranmış olur və fondan çıxarılacaq ədəbiyyatı ayırmaq mümkün olmur. Bu variant yuxarıda deyilən II və III variantla əlaqəli şəkildə istifadə oluna bilər. Kartoçka kataloqunun maşınlaşdırılma formaya keçirilməsinin hazırlıq mərhələsində maliyyə və texniki təminat məsələlərini həll etmək, işçi qrup yaratmaq, vacib hallarda bu işdə iştirak edən təşkilatlarla müqavilə bağlamaq, bibliografik yazıların keyfiyyətinə və redaktəsinə məsul olan şəxsləri müəyyən etmək, icraçılar üçün yeni iş yerləri hazırlamaq, görüləcək işin qrafikini tərtib etmək, işin mərhələlər üzrə texnologiyasını müəyyənləşdirmək və işçi təlimatları hazırlamaq lazımdır. Əgər işin görülməsi üçün əlavə aparat-program vasitələri istifadə etmək nəzərdə tutulursa, onların hazırlanması lazım gəlir. Elektron yazı massivinin yoxlanaraq qəbul edilməsi və istismara verilməsi qaydaları da hazırlıq mərhələsində işlənmişdir.

Kartoçka kataloqunun tam həcmdə elektron kataloq üçün emal texnologiyası 2 əsas mərhələyə bölünür:

- 1) Kataloqun ilkin emalı, yəni bibliografik təsvirlərin maşınlaşdırılma formaya keçirilməsi;
- 2) Maşınlaşdırılan bibliografik məlumat massivinə elektron kataloqun formalaşdırılması üçün vacib olan elementlərin əlavə edilməsi.

Kiçik kitabxanalarda və kitabxana bölmələrində hər iki mərhələ birləşdirilə bilər. Orta və iri kitabxanalarda əsas ədəbiyyat fondu, fond özəyi baxımından da deyilən mərhələlər eyni vaxtda icra edilə bilər. Lakin burada ədəbiyyatın müxtəlif tematikası və növü əsas götürülməlidir. Bunlarla yanaşı, deyilən mərhələlər icra edilən texnoloji proseslərə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Buna görə də onların hər birinə ayrılıqda baxmaq lazımdır.

Yaxın və uzaq xarici ölkələrin əlaqədar kitabxana təcrübələri göstərir ki, kartoçka kataloqunun maşınlaşdırılma formaya keçirilməsinin texnoloji cəhətdən ayrılıqda və bəzən də əlaqələndirilmiş variantda istifadəsi aşağıdakı kimi olur:

- 1) bibliografik məlumatın əl üsulu ilə kompüterə daxil edilməsi;
- 2) kataloq kartoçkalarının skaner edilməsi;
- 3) hazır maşınlaşdırılan məlumat bazalarının, yaxud elektron kataloq massivlərinin digər təşkilatlardan alınması.

Hazırda bibliografik məlumatın əl üsulu ilə kompüterə daxil edilməsi kartoçka kataloqunun ilkin emalının daha geniş yayılmış texnoloji üsulu hesab edilir. Bu üsulun bir sıra üstünlükləri vardır:

- təşkili və icra texnologiyasının nisbətən sadə olması;

- çox da yüksək olmayan xərc tələb etməsi;
- digər kitabxana və təşkilatların fəaliyyətindən asılı olmaması işin keyfiyyətinə mərhələlərlə nəzarət edilməsi.

Bu üsulun çatışmayan cəhəti öz məhsuldarlığına görə xüsusilə iri kitabxana fondları üçün xeyli müddət tələb etməsidir. Biblioqrafik məlumatları kompüterə daxil edən işçilərin məhsuldarlığı işin təşkilindən, icraçıların peşə hazırlıq səviyyəsindən və əmək haqqının ödənilmə xarakterindən asılıdır. Kartochka kataloqunun skaner edilməsi onun retrospektiv konversiyasının ən operativ üsuludur. Lakin bu üsul ilkin mətni oxuyan, onun məzmununu təhlil edən və təsvir elementlərini biblioqrafik formatın sahələrinə keçirilməsini təmin edən xüsusi aparat-proqram vasitələrinin olmasını tələb edir. Belə texniki komplekslər çox bahadır. Onların təşkili kartochka kataloqunun maşınla oxunan formaya keçirilməsi ilə məşğul olan xüsusi ixtisaslaşdırılmış təşkilatların yaradılmasını tələb edir. Maşınla oxunan hazır biblioqrafik yazıların profilə yaxın olan digər kitabxanalardan, yaxud bu işlə məşğul olan təşkilatlardan alınması Qərb ölkələrinin kitabxanalarında əsas yer tutur. Məsələn, ABŞ kitabxanalarının çoxu bu məqsədlə OCLC korporasiyasının “On-line Cataloging” xidmətindən istifadə edir. Bu xidmət zamanı əlaqədar kitabxananın sifarişi əsasında onların kartochka kataloqunu maşınla oxunan formaya keçirirlər. Maşınla oxunan biblioqrafik məlumat massivini hazır almaq istədikdə və alınan obyekt seçildikdə, ilk növbədə maşınla oxunan biblioqrafik yazının satış qiyməti, maşınla oxunan biblioqrafik yazı massivini alan kitabxananın tematik və sənəd növü profilinə həmin massivə uyğunluq dərəcəsi, alınan biblioqrafik yazılarda təsvir sahələrinin müəyyən format üzrə dolğunluq səviyyəsi, alınacaq maşınla oxunan biblioqrafik yazı massivinin mövcud olan, yaxud yaradılacaq elektron kataloqa daxil edilməsi üçün vacib tamamlama proseslərinin məhsuldarlığı, xərcləri məsələlər nəzərə alınmalıdır.

Nəticə: Beləliklə, Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemlərində informasiya axtarış işinin təşkili prosesində baş verən yeniliklər, bilavasitə, qabaqcıl təcrübəyə əsaslanır, respublikada informasiyalaşdırılmış vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesinin əsaslı tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasında milli inkişaf naminə İKT-nin tətbiqi və inkişaf etdirilməsinin milli strategiyasının (2003-2012-ci illər) təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. –Bakı,2003,17 fevral.
2. Müasir kompüter proqramları /Ə.M.Abbasov (və b.).- Bakı: Elm, 2000.-136 s.
3. Abbasov ,S.Ə. Kitabxana-biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması sahəsində dünya təcrübəsi (ABŞ, Türkiyə və MDB ölkələri) // AMEA MEK-in Elmi əsərləri.- 2010.- N.4.- S . 153-157.
4. Rüstəmov,Ə. Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemləri (layihələşdirilməsi, işlənməsi və tətbiqi): Monoqrafiya. / Ə.Rüstəmov.-Bakı,2007.- 362 s.
5. İsmayılov X.İ. Kitabxana-informasiya texnologiyaları: Dərs vəsaiti / X.İ.İsmayılov .- Bakı: Nurlar, 2009.- 312 s.

6. Xələfov, A.A. Kitabxanaların kompüterləşdirilməsinin əsasları: Dərslik/ A.A Xələfov , A.İ.Qurbanov - Bakı : BDU nəşr-tı, 2007.-200 s.
7. Xələfova S.A. Elektron kataloqlar informasiya axtarış sistemində.-Metodik göstəriş\ S.A. Xələfova.- B.,2010.-124s.

Rəyçi: t.ü.e.dok., prof. X.İ.İsmayılov